

ТИЛШУНОСЛИК // ЯЗЫКОЗНАНИЕ // LINGUISTICS

ШОМУСАРОВ ШОРУСТАМ

филология фанлари доктори, профессор, ТошДШИ

“Минг бир кеча” нинг яратилиши ҳақида баъзи мулоҳазалар

Аннотация. Жаҳон тамаддуни дурдоналаридан бири бўлган “Минг бир кеча” эртаклари яратилгани ва бошқа халқлар тилларига таржима қилинганидан бери унинг генезиси ҳақида турли мулоҳазалар мавжуд.

Дунё олимларининг ушбу масаладаги фикрларини кенг мушоҳада этиб, муаллиф бу мулоҳазалар ва хулосаларга ўзининг хос қарашларини билдирган.

Манбанинг яратилиши тарихига оид қарашлар икки лагерга бўлинадилар. Форс фольклори манбаси – “Ҳезор афсонэ” (“Минг эртак”) асосида яратилган дегувчилар бир қутб бўлсалар, тўпламдаги барча эртакларнинг асоси-араб фольклоридан келган, дегувчилар иккинчи қутб тарафдорлари ҳисобланадилар.

Форс фольклори маҳсули дегувчилар ҳақ, деб биламиз. Паҳлавий тилида ёзилган “Ҳезор афсонэ” тўплами Эрон фольклорида жуда машҳур бўлган. Араб таржимашунослигининг “олтин асри” бўлган IX-X асрларда бу фольклор асар паҳлавийдан арабчага ўғирилган. “Минг бир кеча” қаҳрамонлари- шоҳ Шаҳриёр ва малика Шаҳризодаларнинг исмлари ҳам форсийдир.

“Алф лайла ва лайла” китоби бир халқ-арабларгагина тааллуқли эмас, балки Марказий Осиё, Эрон, Ҳинд халқлари орасида тарқалган эртаклардан ҳам фойдаланиб, яратилган асардир. У жаҳон фольклоршунослигидаги турли халқлар мотив ва сюжетлари муштараклиги ва “сюжетлар кўчиши” жараёнлари мисолида таҳлил қилинган.

Бу манбанинг икки варианты бўлган. Биринчи вариант VIII асрда форсларнинг “Минг эртак”идаги арабчага ўғирилган вариантдир. Иккинчи вариант эса X асрда яшаган бағдодлик Жаҳишёр томонидан тузилгандир.

Жаҳишёр тўплаган араб эртакларидан кўлаб Миср эртаклари XIII-XIV асрларда ёзиб олинган халқ оғзаки ижоди намуналаридир. “Бир минг эртак” номи билан машҳур бўлган тўплам Мисрда йиғилган, кейинчалик унга янги-янги эртаклар киритилди.

“Минг бир кеча” дастлаб ҳинд эртаклари асосида форсларда пайдо бўлган, араб сўз усталари томонидан ишлов берилиб, сайқалланган ва араб халқининг нодир ёдгорлигига айланган. Тўпламнинг ҳозирги нусхаси араб халқининг қимматли ёдгорлигидир. Бу асар дунё маданиятининг ноёб дурдонаси ҳамдир.

“Минг бир кеча”дек маҳобатли ёдгорлик турли Шарқ халқларининг, шу жумладан ўзбек халқининг ҳам адабий мероси саналади.

Таянч сўз ва иборалар: “Минг бир кеча”, паҳлавий тили, санскрит, Ҳезор афсоне, форс ҳикоятлари, араб эртаклари.

Аннотация. Существуют разные мнения о одного из шедевров и жемчужине мировой цивилизации, “Тысячи и одной ночи”, со времени его создания и переведена на разные языки мира. Ученые мира высказывали мнения по этим вопросам, и автор в статье приводит свои взгляды на эти выводы.

Ученые разделились на два лагеря во взглядах на происхождение источника. На одной стороне оказались учёные считавшие, что источником является персидский фольклор, основанный на “Хезор Афсонэ” (“Тысяча сказок”), на другой – ученые, считавшие, что источником всех сказок в сборнике является арабский фольклор.

Мы признаём, что правы те, кто считает его произведением персидского фольклора. Сборник “Хезор афсонэ”, написанный на языке пехлави был очень знаменитым в иранском фольклоре. В золотом веке арабского перевода, то есть в IX–X вв. это фольклорное произведение было переведено с пехлави на арабский язык. Имена героев “Тысячи и одной ночи” падишаха Шахриёра и принцессы Шахеризады являются персидскими.

Книга “Альф Лейла ва Лейла” повествует не только об арабах, при создании произведения, использовались мотивы сказок из Средней Азии, Ирана и Индии. Проанализирована “миграция сюжетов” на примере сочетания мотивов и сюжетов мирового фольклора разных народов и процессов.

Есть два варианта этого источника. Первый вариант – перевод персов на арабский язык в VIII веке. Второй вариант был собран в X веке Джахишйёром, выходцем из Багдада.

Египетские сказки, собранные Джахишйёром считаются примерами устного народного творчества, написанного в XIII–XIV вв. Сборник известный под названием “Тысячи сказок”, был собран в Египте, после чего в него добавлены новые сказки.

“Тысячи и одна ночь” изначально создавалась в форме индийских сказок, переработанных арабскими мастерами, и стала уникальным памятником арабского народа. Нынешняя копия коллекции является ценным памятником арабского народа. Это также уникальная жемчужина мировой цивилизации.

Памятники, похожие на “Тысяча и одна ночь” являются литературным наследием народов всего Востока, и в том числе, узбекского народа.

Опорные слова и выражения: «Тысяча и одна ночь», пехлевийский язык, санскрит, «Хезор афсоне», персидские рассказы, арабские сказки.

Abstract. There are different opinions about the origin of the “Thousand and One Nights”, one of the masterpieces and pearls of world civilization, and science it was translated into different languages of the world. Scientists of the world expressed opinions on this issue, and the author in the article cites his views on these conclusions.

Scientists are divided into two camps in their views on the origin of the source. On the first side were scholars who believed that the source of all fairy tales in the collection is Arabic folklore.

We admit true who thinks that this work of Persian folklore. The omnibus was written in pahlavi language and was very famous in Iranian language. This folklore product was translated from pahlavi into Arabian language e in golden age of Arabian translation, actually in 9-10 centuries. The names of heroes “Thousand and One Nights” Padishah Shakhriyor and Princesse Shakhrezad are persian.

The book “Alf Leila wa Leila” belongs and tells not only about the Arabs, but also when creating the work, the motifs of fairy tales from Central Asia, Iran and India were used. Analyzed on the example of a combination of motifs and plots of world folklore of different peoples and the processes of “plot migration”.

There two options for this source. The first option is the translation of Persians into Arabic in the 8th century. The second version was assembled in the 10th century by Jahshiyor, who came from Baghdad.

Explain of oral creation is recognized Egyptian fary tales, were collected by Jaxshiyor, was written in 13-14 centuries. The famous omnibus which named "Thousand fary tales" was collected in Egypt after that the new fary tales were added.

"A Thousand and One Nights" was originally created in the form of Indian fairy tales cultivated by Arab masters, and became a unique monument of the Arab people. The current copy of the collection is a valuable monument of the Arab people. It is also a unique gem of world civilization.

Literatury antiques of all Orient nation and uzbek are recognized antiques like on "Thousand and One Nights".

Keywords and expressions: *"Thousands and One Nights", Pahlavi language, Sanskrit, Hezor afsone, Persian stories, Arabian tales.*

Ранго-ранг сюжетлари билан бутун дунёни забт этган "Минг бир кеча" китоби жаҳон адабиётининг ноёб дурдонаси ҳисобланади. Бу асарнинг тарихи жуда кўп олимлар томонидан илмий жиҳатдан ўрганилган ва баҳс – мунозараларга сабаб бўлган. "Минг бир кеча" китобининг қачон ва қаерда пайдо бўлганлиги ҳақидаги саволга аниқ жавоб айтиш қийин, бу масала ҳамон ўз ечимини кутмоқда. Асрлар қаърига яширинган бу ҳақиқатни англаб етиш, асл тарихни тиклаш учун манбалар ҳозирча етарли даражада эмас, бу масалани узил-кесил ҳал қилиб бўлмайди, фақатгина тахминларгагина таянишимиз мумкин. Аммо бу масалани дунёнинг етакчи олимлари ўрганган ва мулоҳаза билдиришга уринган, биз тарихий далилларга асосланган ҳолда атрофлича ёритиб беришга ҳаракат қилмоқчимиз.

"Минг бир кеча" XV-XVI асрларда Мисрда йиғилиб, таҳрир этилиб, шу ҳолга келтирилган бўлса-да, унинг илк тарихи X асрга бориб тақалади"¹-деб ёзади устоз Шоислом Шомухамедов. Бундан кўриниб турибдики, бу китоб жуда қадимда яратилгандир.

Араб олими А.Сальханий, даниялик олим Эструп ва рус олимларидан И.Фильштинский, М.Сальелар ҳам "Минг бир кеча"нинг тарихи ҳақида чуқурроқ мулоҳаза юритишга ҳаракат қилганлар. "Минг бир кеча"нинг пайдо бўлишини ўрганишда бизга ёрдам берадиган энг қадимги манба бу 1900 йилда Веселовод Миллер юбилейи шарафига чиқарилган тўпламдаги Г.Горстер, А.К.Крымскийларнинг мақоласидир. Бу мақола "К литературной истории "Тысячи и одной ночи"², деб номланган. Биз ўз фикр-мулоҳазаларимизни юритишда шу мақолага асосланишга ҳаракат қилдик. Мақолада бу асарнинг пайдо бўлишини белгилашда икки йўналиш мавжудлиги ҳақида маълумот берилади. Биринчи йўналиш Гаммер издошлари ҳисобланади. Уларнинг фикрига кўра, "Минг бир кеча"нинг пайдо бўлиш замини ҳинд ёки эрон эртаклари бўлиб, паҳлавий тилида ёзилган "Ҳэзор афсонэ" ("Бир минг эртак") тўпламининг арабча таржимасидир. Қиёсий метод асосчиси

¹ Минг бир кеча. Тошкент., Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1986. Ш.Шомухамедов ёзган сўзбоши. 10-бет.

² Горстер Г., Крымский А. К литературной истории «Тысяча и одна ночь». Юбилейный сборник в честь Всеволода Миллера. 1990., стр. 225-240.

Бенфий “Минг бир кеча” эртакларининг қарийб барчаси ҳинд фольклорида мавжуд эканлигини тасдиқлайди. Бедье фикрларига асосланган Брюнетьерд ҳам “Турли халқ эртаклари бир хилдир”, деган хулосага келади. Чунки Бедье ҳам бу тўпламнинг ҳинд эртаклари асосида аввал форсларда пайдо бўлиб, кейин арабларга ўтганлиги ҳақида мулоҳаза билдиради. Миср этнографияси билимдони Эдвар Лэн ҳам бу араб эртакларининг бошланиши ҳинд фольклорига бориб тақалишини айтади. Лекин у бу йўналишга қўшилмайди. Гаммер ўзининг 1827-йилда “Осиё” журналида чиққан мақоласида “Минг бир кеча”нинг ҳинд-эрон ва араб халқларига мансублиги ҳақидаги фикрларни тўла қўллаб-қувватлайди. У “Ҳэзор афсонэ” Аббосийлар даврида энг яхши адабиётшунослар томонидан араб тилига таржима этилганлигини, янгидан бойиб борганлиги ва “Синбоднома” каби алоҳида асарлар ҳам қўшилганлигини ёзади. Араб эртаклари номи билан дунёга машҳур бўлган “Минг бир кеча” ёки “Алф лайло ва лайло” китоби араб халқининггина эмас, Ўрта Осиё, Эрон, Ҳинд ва ҳатто Хитой халқлари орасида тарқалган эртақлар, ҳикоят ва ривоятлардан ҳам фойдаланилган ҳолда яратилган асардир. Бу китоб Шарқ халқлари эртақларидан тўпланиб, асрлар мобайнида қайта-қайта сайқалланиб, шу ҳолга келтирилгандир. Баъзи маълумотларга кўра “Минг бир кеча” тўплами дастлаб алоҳида-алоҳида эртақлар шаклида бўлган. XII-XIII асрларда таракқиёт Осиёдан Мисрга силжиган ва “Минг бир кеча” таркибига ҳам янги-янги эртақлар қўшилиб борган. Бу тўпламнинг алоҳида эртақлар ҳолатида бўлганлигини Салтиков-Шедрин номли Санкт-Петербург Давлат кутубхонасида сақланаётган қўлёзма нусхалар ҳам тасдиқлайди. XI-XII асрларга мансуб бу қўлёзма нусхалар араб тилида яхудий ҳарфлари билан битилган ва “Кечалар”, деб номланган. Дастлаб ҳикоятлар алоҳида бўлган ва кечаларга бўлинмаган. XVIII асрда Мисрда яшаган билимдон шайх бу ҳикоятларни тўплаган. Демак, “Минг бир кеча” дастлаб алоҳида-алоҳида эртақлар ҳолатида бўлган, кейинчалик ҳикоятлар тартибга келтирилган ва кечаларга бўлинган.

Иккинчи йўналиш тарафдори Сильвестр де Саси эса бу асарнинг аслида араб эртаклари эканлигини тасдиқлайди. Бу фикрга Шовен ва Кремерлар ҳам қўшилади. Чунки улар китобнинг ҳар бир саҳифасида мусулмон динини эъзозловчи ёзувчининг қиёфаси мавжудлигини ҳисобга оладилар. Асарнинг руҳи ва дунёқараши асл арабларники, чунки унда араб ахлоқи ва кейинги даврдаги ҳаёт акс этганлигини, оддий халқ тилидан фойдаланилганлиги назарда тутилади. Сильвестр де-Саси “Минг бир кеча” тўлиқ арабларга тегишли, деб хулоса чиқаради. Олим бу китобнинг аста-секинлик билан вужудга келганлигини инкор этади ва суриялик муаллиф томонидан XV аср ўрталарида тузилганлигини ёзади. Муаллифнинг ўлими туфайли китоб якунланмай қолганлигини, давом эттирувчилар эса унга бошқа эртақларни (ўша пайтда араблар ўртасида машҳур бўлган Синдбод саргузаштларини, форсларнинг “Ҳэзор афсонэ”сини) қўшиб юборганлигини таъкидлайди. Саси фикрига кўра, суриялик тузувчи араб улардан ҳеч нарса олмаган-

лигини, фақат сарлавҳа ва қолип-рамкадангина фойдаланганлигини айтади. Эдвар Лэн эса Сасидан ҳам ўтиб тушади. Лэн 1501-йилда қурилган Адилей масжиди ҳақидаги эсдаликларни, биринчи марта кофе, тамаки ҳамда олов отадиган қурол ҳақидаги фикрлар айтилганлигини назарда тутиб, китоб XV асрнинг охирида ёзиб бошланган, XVI асрнинг 1-чорагида тугалланган, деб тасдиқлайди. Охирги қиссалар китобга Усмонли турклар даврида XVI-XVII асрларда киритилган бўлиши мумкин, деб ҳисоблайди. Асарнинг тили ва услуби Лэн фикрига кўра, оддий маълумотли, аммо жуда ўткир бўлмаган мисрлик олимнинг услубидир. Аммо Лэн Сасининг тузувчи олим муаллифнинг бошқа манбалардан фойдаланмаганлиги ҳақидаги фикрларига қўшилмайди Лэн фикрига кўра, тузувчи олим улардан нафақат сарлавҳа ва қолипни олган, балки форс тўпламларидан, ҳинд эртақларидан, араб манбаларидан ҳам кенг фойдаланган. Араб олими Сальханий 1889-1890-йилларда янгидан “Минг бир кеча” китобини нашр эттиради ва сўзбоши ёзади. Бу сўзбошининг асар тарихини ўрганишга бағишланган иккинчи қисмини Г. Горстер ва А. Кримскийлар араб тилидан таржима қилиб, мақолада Сальханий фикрларига ўз муносабатларини билдирадилар. Сальханий фикрига кўра, китобдаги кўп эртақлар араб халқига мансуб бўлиб, фақатгина қолип-рамка форслардан олинганлигини алоҳида таъкидлайди. Маълумки, “Минг бир кеча”нинг бир неча нусхаси мавжуд, бу нусхалар ҳикоятлар тартибига ва кечаларга тақсимланишига кўра бир – биридан фарқланади.

Араб олими Сальханий ҳам, Фильштинский ҳам бу китобнинг икки варианты мавжуд бўлганлигини тасдиқлайди. Биринчи вариант VIII асрларда форсларнинг “Хэзор афсонэ” китобининг арабчага ўтирилган таржимаси ҳисобланади. X асрда яшаган араб тарихчиси ва географи ал-Масъудий ўзининг “Олтин ўтлоқлар” асарида форсларда “Хэзор афсонэ” китобининг мавжудлиги ҳақида маълумот бериб, бу тўпламда подшо, вазир ва унинг қизи Шаҳризода, жория Дунёзода образлари мавжуд бўлганлигини ёзиб қолдирган. Шунингдек, араб библиографи Абу Ёқуб ал-Варрак таҳаллусли Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим ҳам 987-йилларда тузган тўпламидаги маълумотларга кўра, дастлаб бу эртақларни форслар яратганлиги, аштархоний подшолар бу иш билан жиддий шуғулланганлигини, Сосонийлар даврида бу нарсаянада кенгайганлигини, шу асосда пайдо бўлган “Хэзор афсонэ”ни араблар таржима қилиб олганлиги ҳақида маълумотларни беради. “Хэзор афсонэ”да форслар шоҳи Шаҳриёр ва малика Шаҳризода тимсоллари бўлганлиги, бераҳм шоҳ ҳар кун бир қизга уйланиб, эрта тонгда қатл этиши, фақатгина Шаҳризода минг кеча эртақ айтиб, бу офатдан барча аёлларни қутқариб қолганлигини, Дунёзода номли уй бошқарувчиси ҳам Шаҳризодага кўмаклашганлиги ҳақида гапирилади. Ан-Надим маълумотига кўра, “Хэзор афсонэ” VII асрда яшаган форс шоҳи Ардашернинг қизи Хумойга бағишланган. Шунингдек, Надим “Фахрнома” китобининг 8-бўлимида бу “Хэзор афсонэ” тўпламини бир неча марта кўрганлигини, унда 200 дан камроқ ҳикоялар жамланганлигини ёзиб қолдирган. Сальханий таъкидлаши-

ча, Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим ўз “Фахрнома”сида шундай маълумотларни ёзиб қолдирган. “Тарихий ҳақиқат шундаки, Искандар Зулқарнайн – Александр Македонский узун кечаларни суҳбатлашиб ўтказган, унинг ўз қизиқчилари ва алоҳида тайинланган ҳикоя айтувчилари бўлган. Александр Македонский бу ҳикоятларни фақат кўнгилхушлик учун эшитмасдан, балки ўз-ўзини ҳимоя қилиш-ҳаётдан ибрат олиш мақсадида тинглаган. Бу одатни форс подшолари ҳам давом эттирганлар ва “Ҳэзор афсонэ” китоби яратилган”. Демак подшоларга эртак сўзлаб бериш мотиви Александр Македонский даврларидан бошлаб адабиётга кириб келган.

X асрда яшаган Абдулқосим Фирдавсий ҳам Сосонийлар ҳукмронлиги даврида (III-VII асрлар) Эрон қаҳрамонлик эпосини бир китобга йиғиш анъанаси вужудга келганлигини ёзиб қолдирган. Бу даврда “шу сулола подшоларининг амри билан шоҳлар ҳақида расмий маълумотлар, тарихий ҳужжат ва ривоятлар тўпланиб, хўжайинлар(яъни шоҳлар) ҳақида китоб маъносида “худойнома” номи билан паҳлавий тилида китобат қилина бошланди. Бу китоблар кейинчалик араб тилига ҳам таржима этилган эди. Аммо бу китобларнинг на аслидан ва на тўққиз марта амалга оширилган таржималаридан бирортаси бизгача етиб келмаган”³. Бу ҳақда Абулқосим Фирдавсийнинг ўзи “Араб ва паҳлавий тилларида жуда кўп асарлар ўқидим, жуда кўп меҳнат чекдим”, деб ёзиб қолдирган. “Худойнома” ҳам “Ҳэзор афсонэ” ҳам паҳлавий тилида ёзилган. Аммо бу китоблар бизгача етиб келмаган. Ўша даврни эътиборга олсак ва шоир сўзларига асослансак, Фирдавсий балки “Ҳэзор афсонэ”ни ҳам ўқиб чиққан, “Минг бир кеча”нинг дастлабки нусхаларидан фойдаланган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. “Минг бир кеча”нинг дастлаб пайдо бўлган бу варианты – асл оригинал бутунлай йўқолиб кетган. Фақатгина унча катта бўлмаган қисмлар мавжуд бўлиб, бу қисмлар 1949-йилда америкалик арабшунос олима Наби Аббот томонидан “Алф лайла” номи билан нашр этилган. Биз бу маълумотларни 1996-йилнинг декабрь ойида “Ариэль” журналида босилган Виктор Бохманнинг “Яҳудийлар ва “Минг бир кеча” мақоласидан олдик.⁴ Иккинчи вариант Муҳаммад ибн Надим маълумотида кўра, X асрда яшаган бағдодлик олим Жаҳшиёр томонидан тузилган. Сальханий ёзишича, “Вазирлар” китобининг муаллифи бўлган Жаҳшиёр ўша даврда яшаган барча машҳур ровийларни тўплаб, улардан энг асл араб, ҳинд, юнон ва форс афсоналарини саралаб териб, ёзиб олган. Мингта ҳикоятга етказмоқчи бўлган, аммо 942-йилда вафот этганлиги сабабли, тўрт юз кечага биттадан ҳикоят тузган, ҳар бир кеча эллик варақ ҳажмида бўлган. И. Фильштинский ҳам бу маълумотларни тўла тасдиқлайди ва Жаҳшиёр тўрт юзта эмас, балки тўрт юз саксон эртак тўплай олган дейди.⁵ Дастлаб Жаҳшиёр араб, форс, юнон ва ҳинд эртаклари

³ Фирдавсий. Шоҳнома. 1-китоб. Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1975. 12-бет.

⁴ В.Бохман. Евреи и “Тысяча и одна ночь”. Журнал “Ариэль”, Декабрь 1996.

⁵ “Тысяча и одна ночь». Ашгабад: Издательство Туран-1., 1992. Вступительная статья И.М.Фильштинского. стр. 8.

асосида ҳар бири алоҳида бўлган ҳикоятлар тузмокчи бўлганлиги ҳақида ҳам маълумотлар мавжуд. Шунингдек, Муҳаммад ибн Исҳоқ ан-Надим 987-йилда тузган тўпламида Жаҳшиёр тузган бу китобнинг кўп қисмларини ўз кўзи билан кўрганлигини, бу ҳикоятлар тўплами Абу Таййиб томонидан кўчирилганлигини, бу асарда форс эртакларидан фақат шакл қолганлигини ёзиб қолдиради. И.М.Фильштинский бу ҳақда “Арабская классическая литература” китобида жуда қимматли маълумотларни ёзиб қолдиради⁶.

Европа олимлари “Минг бир кеча” ҳикоятлари билан юнон эртакларининг ўхшашликларини текширганлар. “Минг бир кеча”даги учар от –юнон шеъриятидаги қанотли Пегас, кўринмас қалпоқ- Гигес узуги, қора баҳайбат маҳлуқ- Полифемга ўхшатишлар. Сальханий буларни мисол тариқасида келтирса ҳам, бу ўхшатишлар нисбий ҳисобланади. Чунки Пегас тирик от бўлиб, учар от икки қулоғи ёрдамида бошқариладиган ёғоч отдир, юқоридаги мисоллар ҳам айнан ўхшаш эмаслигини Г.Горстер ва А.Крымскийлар ҳам таъкидлаб ўтадилар.

И.Фильштинский “Минг бир кеча”даги эртакларни уч гуруҳга бўлади.

- 1.Дастлаб яратилган ҳинд-эрон эртаклари.
- 2.Х-ХІ асрларда яратилган Бағдод эртаклари.
- 3.ХІІІ-ХІV асрларда пайдо бўлган Миср эртаклари.

Жаҳшиёр тўплаган иккинчи вариантга кўплаб Миср эртаклари киритилди. ХІІ асргача бу китоб “Бир минг эртак”, деб номланган бўлса, бу асрларда тўпламга янгидан-янги эртаклар киритила бошланди ва асар номи ўзгартирилди. Немис олими Энно Литтман фикрига кўра, жуда кўп маъносини англатувчи туркий ибора “бин бир”(минг бир) таъсирида бу китоб “Минг бир кеча” деб номланган. Кейинчалик эса бу сўз ўз маъносида қўлланилиши натижасида ўша давр котиблари томонидан бу тўпламга минг битта эртак жамлана бошланган. Фильштинский “Араб классик адабиёти” китобида қадимги форсча “Хэзор афсонэ” номининг Х асрда араблар томонидан “Минг кеча”, деб ўзгартирилганини, ўша даврда бу тўпламга бир нечта ҳикоятлар жамланганлигини ёзади ва минг бир сўзи туркий ибора асосида пайдо бўлганлиги ҳақидаги фикрларга қўшилади. Ан-Надим бу асарга ҳатто “ахлоқсиз ва бемаъни” деган таърифлар ҳам беради.

Ўзбек олимларидан Ш.Шомухамедов “Минг бир кеча”нинг сўзбошисида шундай деб ёзган эди: “ Унинг қачон ва қерда аввалроқ пайдо бўлганлиги ҳақида ҳали ҳам аниқ бир фикр айтиш қийин. Ундан илгарироқ форсларда “Хэзор афсонэ” (“Бир минг эртак”) китоби бўлганлиги, унда кўпроқ эрон шоҳлари сосонийлар даврида бўлиб ўтган воқеалар ҳақида сўз юритилганлиги ва бу китобнинг Х асрда араб тилига таржима этилганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Паҳлавий тилидаги “Бир минг эртак” китоби ҳинд афсоналаридан олинган, деган тахминий фикрлар ҳам йўқ эмас”. Адабиётшунос олим Н.Комилов ҳам ишонч билан бу асарни “Асли ҳинд заминида

⁶ И.М.Фильштинский. Арабская классическая литература. Москва. 1965. стр. 268-295.

пайдо бўлиб, кейин форс ва араб тилларига таржима этилган”⁷, деган фикр-ни маъқуллайди. Олим “Минг бир кеча”даги уч юздан ортиқ эртак ва қиссаларни жамлаб, уни шу ҳолга келтиришда бир неча истеъдодли адиблар жамоати ижод этганлиги шубҳасиз эканлигини алоҳида таъкидлайди.

1820-1830-йилларда бу китобнинг уч нусхаси борлиги аниқланди: Калькутта, Коҳира ва Бреславл нусхалари. Ҳинд ва Миср нусхалари қарийб ўхшаш бўлиб, фақат уларда “Аловиддин ва сеҳрли шамчироқ”, “Алибобо ва қирқ қароқчи”, “Халифа Абул Ҳасан” каби эртаклар берилмаган. Немис олими Хабиخت Бреславл нусхасини топади. Тўпламнинг қўлёзмаларини ўрганишга бўлган қизиқиш 1880-йилларнинг охирида кучаяди. Париж Миллий кутубхонасининг ходими, шарқшунос Зотанбер томонидан шу кутубхонада сақланаётган “Кечалар” нинг нусхалари ўрганила бошланди. Унинг аниқлашича, Миср нусхаси нисбатан кейин яратилган бўлиб, бошқа нусхаларга қараганда мукаммалроқ ҳисобланади⁸.

“Минг бир кеча”нинг 1959-йилда ўзбек тилида нашр этилган 1-томида таржимон Солиҳ Муталлибов “Минг бир кеча” эртакларининг қаерда ва қачон ёзилгани ноаниқдир. Энг ишончли ва пухта манба “Кашфуз-зунун” муаллифи котиб Чалабий фақат “Алф лайло ва лайло” деган исмни кўрсатиш билангина чекланган”⁹, деган маълумотни беради. Маълумки, котиб Чалабий 1609-1657-йилларда яшаган турк тарихчиси ва географи бўлиб, унинг “Кашф уз-зунун” номли библиографик асари мавжуд. Лекин бу асарда ҳам “Минг бир кеча” ҳақида аниқ маълумотлар мавжуд эмас. Шунингдек, олимлар ўртасида бу асарнинг дастлаб қайси тилда ёзилганлиги тўғрисида ҳам турли фикрлар юзага келган. Баъзи бир гуруҳ олимлар асардаги бош қаҳрамонлар – Шаҳриёр ва Шаҳризод исмлари форсча эканлигини, у форсча “Ҳэзор афсонэ” асарининг араб тилига қилинган таржима асосида юзага келган, дастлаб форсча ёзилган, деб даъво қилсалар, бошқа бир гуруҳ олимлар кўпчилик воқеалар араб халифаси Хорун ар – Рашид ҳақида эканлигини назарда тутиб ва бошқа ишончли далиллар келтириб, асли араб тилида ёзилган, деган фикрни маъқуллайдилар. Агар тарихий далилларга асосланадиган бўлсак, “Минг бир кеча”нинг дастлабки вариантини аниқлаш мураккаб жараёнга ўхшайди. Лекин далиллар бу китобнинг асли араб тилида ёзилганлигини исботлайди. Чунки арабшунос олима Наби Аббот “Минг бир кеча” нинг дастлабки варианты араб тилида ёзилганлигини тўла тасдиқлайди ва “Ҳазор афсона”дан қилинган илк арабча таржималарни “Алф лайла” сарлавҳаси остида 1949-йилда нашр эттиради. Тўғри, асарнинг дастлабки ёзма нусхалари арабча яратилган бўлса ҳам, аммо бу китобнинг илк пайдо бўлиш жараёнини назарда тутадиган бўлсак “Минг бир кеча”дай маҳобатли ёдгорлик бир халқ ёки бир кишининг эмас, балки

⁷ Н.Комилов. Тафаккур қарвонлари. Тошкент. Маънавият. 1999. 131-бет.

⁸ «Халиф на час». Новые сказки из книги “Тысячи и одной ночи”. М.: Восточная литература, 1961. С.7.

⁹ Минг бир кеча. 1-том., Тошкент. 1959. 10-бет.

турли Шарқ халқларининг, шу жумладан ўзбек халқининг ҳам адабий мероси ҳисобланади. Чунки Ж.Шарипов таъкидлаганидек, “Минг бир кеча” ҳали таржима этилмай туриб, халқ оғзаки ижодидан кенг ўрин олган эди, ровийлар томонидан айтилиб юрар эди. Н.Комилов ҳам “Минг бир кеча” ҳикоятлари халифалик қўл остидаги Қурдоба орқали оғиздан – оғизга ўтганлигини таъкидлайди. “Минг бир кеча”нинг таржимони М.Салье ҳам бу китобнинг ижодкори халқ эканлигини таъкидлайди.¹ Дунё олимларининг илмий фикрларига таянадиган бўлсак, “Минг бир кеча” дастлаб ҳинд эртаклари асосида форсларда пайдо бўлган, истеъдодли араб шоирлари ва ёзувчилари томонидан ишлов берилиб, сайқалланиб, араб халқининг нодир ёдгорлигига айланган. Дарҳақиқат, араблар сўз сеҳрига катта эътибор берганлар. Тарихий маълумотларга кўра, турли қабилалардаги ҳар бир оддий араб ҳам ўз юрти мадҳида жозибали сатрлар бита олган. Бу халқнинг сўз устаси эканлигини инобатга оладиган бўлсак, “Минг бир кеча”нинг ҳозирги нусхаси шубҳасиз, араб халқининг қимматли ёдгорлиги саналади. Чунки бу китобда ислом дини улуғланган, Муҳаммад пайғамбарга ҳамду санолар битилган, халифа Хорун ар – Рашид ва Хотам Той, Исҳоқ Мосул, Зайд ўғли Ман каби асли араб бўлган тарихий шахслар тимсоли берилган, Дамашқ, Қоҳира ва Бағдод шаҳарларидаги ҳаёт акс эттирилган, энг муҳими сўз сеҳргари бўлган араблар томонидан қайта ва қайта ишлов берилиб, бугунги мукамал ва ягона асарга айланган. Гофман таърифи билан айтганда, “мангу навқирон” бу асар дунё маданиятининг ноёб дурдонаси ва қимматбаҳо гавҳарларидан биридир.

МУҲИБОВА УЛФАТХОН

филология фанлари доктори, ТошДШИ

Қадимги ҳинд эпосларининг кейинги давр ёзма адабиёти ривожига таъсири

Аннотация. Ушбу мақола қадимги ҳинд фольклор мероси намуналари, хусусанг. Махабхарата ва Рамаёна эпосларининг кейинги давр миллий адабиётлари ривожига таъсири масаласига бағишланганди.

Ушбу масала шуниси билан қизиқарлики, ушбу икки эпос илк ўрта асрларда шакллана бошлаган янги ҳинд тилларидаги ёзма адабиёт ривожига асос бўлиб хизмат қилган.

Мақолада эпосларнинг ёзма адабиётга таъсири адабиётнинг ривожланиши босқичлари кесимида ўрганилган. Ёзма адабиётга илк таъсир қадимги ҳинд драматургиясида кузатилади. Бу масала Махабхарата эпоси таъсирида ижод қилган таниқли драматурглар Бхаса ва Калидасаларнинг асарлари мисолида тадқиқ этилган. Эпосларнинг кейинги таъсир доираси эртак жанрида кузатилади. Маълумки, эртак жанри

¹ «Тысяча и одна ночь». Избранные сказки. Москва. 1929. Предисловие М. Салье . стр. 6